

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 11.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával
az Irodalomtudományi Intézetben

A borítón:
Petőfi emlékére készített rajzok Mendel Farkas *Versfűzéréből* (1877)
és Lokody Antal versgyűjteményéből (1880-as évek)
Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár / Cluj-Napoca
(Ms. 3810. és Ms. 3029)

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Technikai szerkesztő: Etlinger Mihály
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

MIKOS ÉVA

Táltos volt-e Csokonai?

A költő néphagyományának jelentőségéről

Az ünnepi évforduló kapcsán egy sokak által érintett témát, a költő Csokonai Vitéz Mihály elit és népi kultuszát, mondai hőssé válását, vagyis az életútját tárgyaló valós és apokrif történetek kialakulását és elterjedését szeretném körbejárni. Ennek kapcsán a költő és a folklór, a színhagyomány, valamint a nem színhagyományozott, hanem kéziratos, esetleg nyomtatott folklór, a népköltészet és a közköltészet kapcsolatrendszerének bonyolult kérdéshálózata tehető fel. Azért lehet fontos mindez, mert, ahogy többen megfogalmazták már a szakirodalomban, bizonyos értelemben Csokonai a *poéta* archetípusává vált a magyar kultúrában, feltehetően jóval halála után, ami nem kis részben regionális értelmiségi kultuszának volt köszönhető. Negyven évvel az után, hogy alig több mint harminc esztendősen elhunyt, mintát és példát jelentett a korszak feltörekvő ifjú tehetsége, a szintén idén jubiláló Petőfi Sándor számára.¹ Csokonai nem csupán a költő, hanem a *népi költő* prototípusa is lett a XIX. század derekán,² s ebbéli pozícióját nehéz megingatni. Még akkor is, ha az utóbbi időszak beható vizsgálati tisztázták, hogy Csokonai esetében a poétikai minták, zsánerek, témák követése

1 Petőfivel kapcsolatban a „Csokonai redivivus” kifejezést először a *Pester Zeitung* eperjesi levelezője írta le a lap 1845. április 18-ai számában. Idézi PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, *Tanulmányok Petőfiről* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 125. Petőfi Csokonaiéhoz hasonló magyaros viseletben járt Pesten az 1840-es évek derekán. Erről Vahot Imre visszaemlékezéseiből tudhatunk. Idézi KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 139.

2 A kései utókor kutatója persze már finomabban fogalmaz: „Költői egyénisége bármely más kortársánál alkalmasabb *lehetett volna* valódi népies gyakorlat kezdeményezésére.” HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978, 1927¹), 76. Kiemelés tőlem – M. É.

egyértelműen a számára szociokulturálisan elérhetőbb közköltészethez viszik közel, s a népi regiszterhez viszonylag kevés kapcsolódása volt.³

Meg kell azonban jegyezni, hogy Csokonai népköltővé válásához hosszú út vezetett a XIX. század első felében. A közvetlen utókor verseinek dévajságát, helyenkénti vaskosságát, játékos hetykeségét, valamint a közrendűek körében való népszerűségét mint a Csokonai-költészet elutasításának okát fogalmazta meg, amely vélemény pedig nehezen választható el Kazinczytól és Kölcseytől.⁴ A szerző hivatalos megítélése az 1840-es években változott meg radikálisan, nem kis részben Petőfinek köszönhetően.

A kultusz- és hagyományképződés történetének visszabontása több okból is érdekes lehet.⁵ Egyfelől az első bekezdésben felsorolt jelenségek, úgymint száj-hagyomány, folklór, népköltészet és közköltészet az elmúlt kétszáz évben sokféle átrendeződésen, átstrukturálódáson estek át. A fenti fogalmak körüli tudományos és közéleti diskurzus is sokat változott, ami a jelenségek kapcsán használt fogalmak módosulásához vezetett. Ma már nyilvánvaló, hogy nem ugyanazt értjük *népköltőn*, amit Petőfi korában, de azzal is tisztában kell legyünk, hogy Petőfi számára is mást jelenthetett ez a fogalom, mint amit majd a XX. század elején jelenteni fog.

Kérdezhetné az olvasó, hogy mi végre a „népi Csokonai” ismételt citálása, hiszen a Csokonai-kultuszt, valamint a költő szóbeliségben és popularitásban elfoglalt helyét az utóbbi két évtizedben jelentős munkák sora tematizálta. Lukács László gyűjtötte egybe azokat a történeteket és tárgyi adatokat, amelyek a hagyomány fogalma alá sorolhatók, vagyis amelyek a szerző megközelítése szerint kívül esnek az irodalmi élet, illetve az elit tudományosság körein.⁶ Szilágyi Márton több tanulmányában értekezett a Csokonai körüli kultusz eredőiről és

3 Csörsz Rumen István, „Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratok toplistája”, in *„s végre mivé lesz?”: Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, 278–294 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

4 DOROGI-ORTUTAY Gyula, *Csokonai utóélete* (Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt, 1936). Itt kell megjegyezni, hogy a szerző, az irodalomtörténész, műfordító Dorogi-Ortutay Gyula, más névváltozatban Lovass-Ortutay Gyula (1914–1943) nem azonos a néprajzkutató Ortutay Gyulával (1910–1978), akinek kortársa volt.

5 Csokonai népszerűsége és kultuszának friss összefoglalása: KERESZTESNÉ VÁRHELYI Ilona, „Egy kultusz metamorfózisai: A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében”, in *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, 188–197 (Budapest: PIM, 2000).

6 Lukács László több különböző alkalommal is közzétette gyűjteményét. LUKÁCS László, „Csokonai a néphagyományban”, *Limes* 18, 3. sz. (2005): 61–99; LUKÁCS László, *Csokonai a néphagyományban* (Budapest: Ráció Kiadó, 2007); LUKÁCS László, *Ezer év gyöngye: A magyar történeti néphagyomány köréből*, A Szent István Király Múzeum közleményei: A 47, 112–177. (Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2013).

terjedéséről,⁷ monográfiájában pedig igyekezett új alapra helyezni Csokonai és a népiesség viszonyának egész problematikáját.⁸ Mindketten több ötlettel gazdagították tudásunkat a hagyományalakulás folyamatával kapcsolatban is. Szilágyi Márton egyértelművé tette, hogy a kultusz a költő esetében többféle társadalmi szinten zajlott, s hogy a népinek nevezett hagyomány az értelmiségi kultuszból táplálkozhatott, közvetlen útvonalakat is rajzolt az elit, illetve közköltészeti irodalmi kultusz és a néphagyomány közti kapcsolódási lehetőségeket illetően. Az adatok összegyűjtése és elrendezése is megtörtént tehát, s vélhetően a költő népi hagyományának, vagyis a paraszti szóbeliségben megőrzött emlékeinek anyaga a következőkben már kevésbé fog bővülni. Az elit Csokonai-kultusszal és a többi hagyományréteg történetének visszabontásával kicsit talán más a helyzet, s vélhetően az évforduló okán újra fel fog pezsdülni ez a terület.

E tanulmány arra vállalkozik, hogy megpróbálja szétszálazni a Csokonai személyéről szőtt másodlagos, sokféle eredőjű és célú narratívum-hálózatot. Emellett a társadalmi és/vagy műveltségi szempontból elkülöníthető hagyományrétegek közti kapcsolatokat igyekszik feltárni, s a szóbeliség–írásbeliség ellentétpárt további szempontokkal egészíti ki. A költő magas presztízse és kánonban elfoglalt előkelő helye miatt fennmaradt elbeszélő hagyomány viszonylagos gazdagsága és rendszerezettsége lehetővé teszi, hogy megmutatkozhasson a magyarországi populáris kultúra utóbbi kétszáz éves történetének és működési módjának egy lehetséges modellje. Segítségével láthatóvá válhatnak a korszakban még a szóbeliségben élő csoportok kultúrájára tett külső hatások, amelyek nem feltétlenül és közvetlenül az elit írásbeliségből származtak, sőt feltehetően a legkevésbé onnan. A zömmel falusi emberek által terjesztett szóbeli folklór, amelyet leggyakrabban *népköltészet*ként nevezett meg az értelmiség az utóbbi kétszáz évben, a mindenkori középosztály részben szóbeli populáris kultúrájából (*közköltészet*), emellett a *populáris írásbeliségből*, a sajtóból, illetve az előbbieket az 1860-as évektől becsatornázni igyekvő *tömegkultúrából* egyaránt táplálkozhatott. A falusi közösségek a tárgyalt időszakban, de különösen annak második felében már korántsem voltak olyan ártatlan, külső hatásoktól mentes, autochton entitások, amilyeneknek még a XX. század nagy részében is hajlamos volt az értelmiség elképzelni őket. A szóbeliség változásának lehetőségei, a falusi közösségek folklórijának, vagy, ahogy előszeretettel nevezzük, népköltészetének és népművészetének módosulásai általában ritkán képezték tudományos

7 SZILÁGYI Márton, „Történeti rétegek a Csokonai-kultuszban: Csokonai Vitéz Mihály mint kultusztárgy”, *Acta Papensia* 8, 3–4. sz. (2008): 325–346; SZILÁGYI Márton, „Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül: Esettanulmány”, *Ethnographia* 119 (2008): 23–38.

8 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014).

kutatások tárgyát.⁹ Holott e folyamatok tudatosítására más esetek elemzésénél is nagy szükség volna.

A szóbeliség és az azt körülvevő, rétegzett írásbeliség változásaihoz járul általában az ezeket értelmezni hivatott értelmiségi fogalmak módosulása is, az iménti bekezdésben használt kifejezések és jelentéstartalmuk térben, időben és társadalmi térben is különböző, változékony jelentéseinek és jelentőségének problémája tovább árnyalja a Csokonai körül kialakult elit, populáris és népi elbeszélések alakulástörténetének kérdéseit. Jelen írás célja végső soron Csokonai és hagyományának újraértékelése a korábbiaknál jelentősebb társadalomtörténeti tudatossággal.

A Csokonai-hagyomány rétegei

A Csokonai-hagyomány kifejezéssel leírható elbeszélések, vagyis a költő életének vélt vagy valós eseményeiről terjedő *mondai*, illetve *anekdota jellegű* történetek, illetve motívumok azok eredeti társadalmi hovatartozása alapján több rétegre oszthatók. Egyrészt a mindenkori műveltségi elit teremtette és mozgatta életrajzi és kultusképző szövegekre kell gondolnunk, a Csokonai-hagyomány legfelső szintjeként. Ez a hagyományréteg elsősorban írásban terjedt: részben nyomtatásban is megjelent, de létezett a kéziratos írásbeliségben is, az írók, illetve az irodalmi élet egyéb szereplőinek levelezésében, amely, ha fennmaradt, csak jóval a levelezők halála után látott nyomtatásban is napvilágot.¹⁰ Emellett már közvetlenül a szerző halála után megindult a debreceni kollégiumban a köré szőtt, elit és profán mágiából, hiedelmekből, vándormondákból és -anekdotákból táplálkozó köz- vagy diákköltészeti regiszter kialakulása.¹¹ A református kollégiumok diákköltészete, és az ezzel rész-egész viszonyban lévő, a vidéki középrétegek műveltségét jelentő közköltészeti hagyomány egyfelől kéziratos formában létezett, ami főként annak verses részét illeti, de mind a kéziratok, mind a sokkal lappangóbb prózai elbeszélő hagyományrész szóban is, vagy inkább szóban terjedt. Részben pedig ez utóbbi leágazásának vagy hatásának

9 A népi kultúra, ezen belül a parasztság kultúrájáról egy kicsi és viszonylag szegény falusi közösség zenei világán keresztül, annak sokszínűségét bemutatva rajzolt érzékletes képet a népi kultúra XX. század közepi állapotáról Vargyas Lajos monográfiája. A falusiak a szó szerint értett népdal mellett magyarnótákat, slágereket, kuplékat, népszínmű- és operettbetéteket is énekeltek. VARGYAS Lajos, *Egy felvidéki falu zenei világa – Áj, 1940* (Budapest: Planétás Kiadó, 2000).

10 Lásd pl. VARGHA Balázs, szerk., *Csokonai-emlékek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 467–540.

11 Ennek áttekintését a fennmaradt kéziratok alapján lásd BÁN Imre és JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

tulajdonítható az a bizonyos népi hagyományréteg, amelynek vizsgálata lényegében e tanulmány célja lenne.

Feltételezhető, hogy a paraszti szóbeliségből gyűjtött adatok egy része korrelál, vagy akár közvetlen kapcsolatban áll a középső, deákos-közköltészetes réteggel, ám az is valószínűsíthető, hogy előbbi erősen szűrte azt, amit más regiszterekből elsajátíthatott volna. Csak azokat az elemeket – motívumokat vagy toposzokat – tartotta meg, amelyeket be tudott építeni a már létező rendszerébe, amelyek valamilyen módon kapcsolódni tudtak a paraszti folklór korabeli struktúrájába.

A Csokonai-hagyomány egyes rétegei már a XIX. század folyamán bekerültek különböző sajtótermékekbe, főként a középső és a felső réteg, amelyek alkalmasak voltak szélesebb néptömegek szórakoztatására és művelésére is. Az eredetileg különálló hagyományrétegek a század utolsó harmadától mindinkább tömegesedő hazai sajtóban alaposan összekeveredhettek. A lapok ugyanis a tömegkultúra korszakában már nem egy jól behatárolható társadalmi rétegre vagy csoportra kalibrálták tartalmukat, mint az az 1850-es évekig jellemző volt. A profit maximálása érdekében egyre nagyobb társadalmi bázis felé igyekeztek nyitni, s keresték, milyen tartalmi elemek lennének alkalmasak a különböző olvasói igények szintetizálására.¹² A folklorikus elbeszélések, anekdoták és mondaszerű történetek, például hiedelemtörténetek, csodaelbeszélések ilyenek voltak. A híres írókról, költőkről szóló elbeszélések pedig adott esetben a legkényesebb ízlésnek is megfelelhettek, egyúttal hívószót és vonzerőt is jelenthettek.

Az is feltételezhető, hogy a tömegek számára előállított, s mindinkább tömegek által olvasott sajtótermékek, különösen a hírlapok nagy hatással voltak a paraszti szemléletmód és folklór alakulására. Számos olyan mondát, illetve anekdotát gyűjtöttek a XX. század folyamán a paraszti szóbeliségből, amelyek eredőjét a napi- és hetilapokban kell keresni, illetve a sajtóban megjelent hírek vagy annak látszó, álhírnek tekinthető mondaszerű elbeszélések – kortárs mondák – hatással voltak a szóbeliségben élő hasonló történetekre.¹³ Mindez érvényes lehet részben a Csokonaival kapcsolatos, falusi szóhagyományból gyűjtött szövegekre is.

Feltételezhető, hogy ha hosszabb idő állt volna rendelkezésre, vagyis a paraszti életforma, társadalmi berendezkedés és gondolkodásmód a XX. század folyamán nem változott volna olyan hirtelen és gyorsan, mint ahogy ez történt, a Csokonaihoz kapcsolódó népköltészet is tovább bővült, színesedett, illetve árnyalódott volna. Abban a formájában, ahogy most ismerjük, egy felbomlóban lévő kultúra még formálódóban lévő ismeretanyagának tűnik. Az anyag

12 BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 177–318.

13 MIKOS Éva, „A Kígyó a testben mondatípus útja a szóbeliségből a sajtóba”, *Ethno-Lore: Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 39 (2022): 217–237.

viszonylag kicsinek mondható, ami több okkal is magyarázható. Egyrészt az említett társadalmi változással, a paraszti kultúra és a hagyományhoz való viszonyulás átalakulásával, másrészt pedig a gyűjtések esetleges, véletlenszerű és csekély mivoltával.

A szóbeli hagyomány részei és eredője

A XX. század derekától találkozhatunk szaktudományos munkákban azzal a toposszal, hogy Csokonai az első azon poéták sorában, akik nyomot hagytak a népi emlékezetben, akik kapcsán népköltési szövegek sokasága gyűjthető.¹⁴ Az ilyen és hasonló megnyilatkozások nyomán az a benyomásunk alakulhat

14 „A Magyar Néprajzi Társaság ma tartotta felolvasó-ülését. Gulyás József dr. választmányi tag olvasott fel részleteket: Népi és folklorisztikus elemek Csokonai műveiben című székfoglaló munkájából, időszerűvé a művet Csokonai születésének százötvenéves fordulója tette s a költőnek a népieshez és a néphagyományokhoz való viszonyát tárgyalta. Szerinte Imre Sándor helytelenül ítélte meg Néphumor a magyar irodalomban című munkájában Csokonait, mikor azt állította róla, hogy a népiestől távol tartotta magát. Ellenkezőleg: a magyar nép szívéhez közel feküdt, mert ismerte életét, s művei telve vannak a népielet és néphagyomány adataival. A nép gazdag nyelvéből igyekezett sokat meríteni és sűrűn szerepelteti a néphumor alakjait. Ismerte a nép meséit, dalait és forgatta a népi történetek ponyvatermékeit is, sőt valószínűleg jó mesegyűjtő is vált volna belőle. *A magyar nép ajkán viszont Csokonai mint tréfás garabonciás él.*” „A Magyar Néprajzi Társaság ülése”, *Magyarság* 4, 270. sz. (1923): 5. Kiemelés tőlem. – M. É.

„Hitelesen csak a költészet ad számot róla, hogyan látja egy nép a világot. Minden egyéb szófia-beszéd. De ha fontos, amit a dal, a rege kimond, az sem mellékes, hogy miről hallgat. A némaság sokszor iszonyúbb ítélet, mint a hangos jajszó. Vedd kezedbe akármelyik mondagyűjteményünket, a pusztá címeiből meglátod, hogy Dózsától fogva süket csöndbe burkolózik a nép. Addig együtt lélekezett [!] az országgal, »csakka meséket« szótt a honfoglalókról, királyokról, szentekről. De mitől kezdve kitéssékelt a históriából Werbőczy, fülükre húzták a jobbágyok a subát: így is jó, nemes urak, lássuk, mire mentek nélkülünk. Hát nem mentek sokra! Elnézte a nép, hogy lovagolnak kartácstűzbe a mohácsi mezőn. Bocskai, Bethlen Gábor egy népi dalra, mondára nem ihletett senkit. Rákóczi libertások zászlai alól is hazaszéledtek, mikor észrvtették [!], hogy az esedékes társadalmi forradalomból nem lesz immár semmi. Azok a lékes szép kuruc balladák egytől-egyig múltszázadi koholmányok. Debrecen képviselőjének, Thaly Kálmánnak a poémái. A székely balladák egészen másról szóltak; nem országos tettekről, hanem szerelemről, nászról, féltésről, hosszúról. Zengtek nagy urakról, a jobbágyról, betyárról sz[...] a szegénylegényeket érezte a maga hőseinek a nép. Csak a 19. század küszöbén fordult a figyelem újból országos nagyokra; de nem ám a kard vagy az államtanács koszorúsairól, hanem a debreceni Kollégium »ördögös« professzoráról, Hatvaniról, meg a vidám *garabonciás Csokonairól* röppent szárnyra egy sereg csodálatos történet. Mind a kettő érdemes férfi volt, haladó szellem hőse, Hatvani a természettudomány fényét árasztotta szét a Hortobágy mentén, Vitéz Mihály meg a szabad, fölvilágosult költészetet.” JUHÁSZ Géza, „Mondák és rémhírek”, *Néplap* 3, 121. sz. (1946): 5.

ki, mintha egy nagyszabású, mind földrajzi értelemben kiterjedt, mind pedig motívumait tekintve gazdag hagyományagról lenne szó.

Csokonai néphagyományáról számos tudományos értekezés és ismeretterjesztő szakmunka látott napvilágot a XX. század második felében.¹⁵ Ezek azonban mind nagyjából ugyanazt a néhány folklóradatot használják fel. A fentiek alapján az előzetes feltevésem, hogy Csokonai „népi” hősként a XX. század első felének közepe táján jelenhetett meg a szóbeliségben, s részben az értelmiség vágyvezérelt gondolkodásának eredménye lehetett, a középosztályi-értelmiségi hagyományok leszivárgásaképpen. Mindezt a Petőfi-kultusz és a valóban viszonylag gazdagnak mondható Petőfi-néphagyomány ihlethette. Ezt az elképzelést igyekeztek tartalommal megtölteni azok a néprajzosok és néprajz iránt érdeklődő önkéntesek, akik néhány gyűjtőponton végzett gyűjtései ma a témával kapcsolatos népköltési anyagot jelentik. Ezek a gyűjtések többször, több különböző orgánumban újra megjelentek, egyebek mellett akár napi- vagy hetilapokban is, ami egyfajta visszatáplálást jelentett a néphagyomány számára.

A célzott hagyománygyűjtés minden bizonnyal Vargha Balázs 1954-es felhívásával kezdődött, amelyet ő a költő halálának 150. évfordulójára készülve tett közzé a Magyar Irodalomtörténeti Társaságon keresztül. A gyűjtések eredményei, legalábbis részben a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába kerültek.¹⁶ Vargha kezdeményezése a folklórgyűjtések XIX. század derekán jellemző metódusához nyúlt vissza, hiszen adatainak jelentős részét levelezés útján kapta meg. A beküldők többsége vidéki értelmiségi lehetett, akik számára a hagyományok fenntartása, őrzése privilegizált feladatnak, küldetésnek számíthatott. Ez is az oka annak, hogy a megjelent adatok többnyire egy-két mondatos közlések. Ezeket más társadalmi rétegekből és korszakokból származó egyéb folklorikus anyagokkal kiegészítve sikerült felrajzolni az úgynevezett Csokonai-hagyomány képét, amelyet a későbbi évtizedek során számos alkalommal újraközöltek. A Csokonai-kultusz társadalmilag elkülönülő rétegeinek egymás mellé montírozása is Vargha Balázsnak köszönhető, aki különböző korszakok és rétegek emlékezetének egy kötetbe rendezésével lényegében megalkotta a heterogén Csokonai-hagyományt.¹⁷

15 Lukács László fentebb már idézett munkái mellett lásd még MAGYAR Zoltán, *A magyar történeti mondák katalógusa II/b* (Budapest: Kairosz, 2019), 305–310. Úgy tűnik, a szerkesztő Lukács László munkájából indult ki, aki azonban nem katalógust készített, hanem tanulmányt írt, amelyben az egyes adatait bőséges magyarázattal látta el, illetve elhelyezte azokat szociokulturális környezetükben.

16 VARGHA Balázs, „A Csokonai pályázat tanulságaiból”, *A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* 55, 1–2. sz. (1955): 20–25. E gyűjtés anyagából először a következő jelent meg: ENYEDI József, „Csokonai, mint táltos”, *A Néprajzi Múzeum Adattári Értesítője* 55, 1–2. sz. (1955): 73–74.

17 VARGHA, *Csokonai-emlékek*.

A Vargha Balázs kezdeményezte gyűjtés hatására megjelenő népköltési adatok (közlések), illetve kisebb részben valóban népköltési szövegek alkotják máig a költő népköltési hagyományának legjavát. A gyűjtési felhívás hatására táltos-adatokat küldött be Enyedi József Hajdúhadházzal, ezek esetében nem tudjuk biztosan, hogy ő az adatközlő vagy a gyűjtő, esetleg mindkettő.¹⁸ Vélhetően Vargha felhívására reagálva gyűjtötte össze Szűcs Sándor karcagi muzeológus az adatokat, amelyek máig a legfontosabb hivatkozási alapot jelentik.¹⁹ Szűcstől eredhet az az elgondolás is, hogy a Csokonairól szóló néphagyományok elterjedésében nagy szerepe lehetett a debreceni, esetleg sárospataki kollégiumokból kikerülő lelkészeknek.²⁰ Kétségtelen, hogy az eddig összegyűjtött adatok döntő többsége az Alföld református településeiről származik.

Ezen a ponton nem szabad elsiklanunk afelett, hogy Szűcs Sándor adatgyűjtésével és folklóradatai értelmezésével kapcsolatban a közelmúltban komoly aggályok merültek fel. Pócs Éva véleménye szerint a muzeológus táltosokkal kapcsolatos szóbeli és díszítőművészeti adatait publikációiban erőteljesen manipulálta, ami kimeríti a hamisítás tényállását is.²¹ Abból persze, hogy valaki egy bizonyos adatcsoport esetében nem a szakmai etika szabályai szerint járt el, még nem következik automatikusan, hogy más esetekben is ilyet tett. A bizalomvesztésen azonban nehéz túllépni, ami hosszú távon is erős hatással lehet, különösen, hogy Csokonaival kapcsolatban is táltos-elbeszéléseket vagy azokra utaló közléseket publikált.

További adatokat közölt az 1970-es években Nagy Czirok László a Kiskunhalasról, valamint Rákos Sándor Kálmánházaról.²² Itt is meg kell állni egy szóra: Rákos Sándor rövid, saját gyerekkori emlékeire építő, napilapban megjelent tárcanovelláját vajon néprajzi adatközlésnek tekintsük-e?²³ Úgy vélem, hogy ez a kétségtelenül érdekes és olvasmányos újságcikk túlmutat a néprajzilag releváns adatközlésen, annak szépirodalmias külsőségei, illetve adatolatlansága miatt néprajzi adatként nem volna számításba vehető. Néhány adattal gazdagította

18 Enyedi 1955-ben egy nehezen hozzáférhető helyen közölt gyűjtését például húsz évvel később a jóval nagyobb elérésű *Honismeret* című ismeretterjesztő lap újraközölte. ENYEDI József, „Csokonai mint táltos”, *Honismeret* 1, 3–4. sz. (1973): 166–167.

19 Például a Csokonai-hagyomány rétegeit feltáró monográfus számára is. Lásd SZILÁGYI, *A költő mint társadalmi jelenség*, 401–404, 407–409.

20 Szűcs Sándor, „Népi legendák Csokonairól”, *Alföld* 16, 11. sz. (1965): 48–52.

21 Pócs Éva, „A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében: Rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció”, in *Emberarcú tudomány: Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*, szerk. BÁRDOS Dániel és TUBOLY Ádám Tamás, 284–324 (Budapest: Typotex Kiadó, 2023), 289–292.

22 NAGY CZIROK László, „Csokonai- és Petőfi emlékek a Kiskunságban”, *Forrás* 5, 4–5. sz. (1973): 138–142; RÁKOS Sándor, „A mesebeli Csokonai”, *Népszabadság* 31, 194. sz. (1973): 13.

23 Ezt teszi Lukács László és nyomában Magyar Zoltán is.

tudásunkat Szilágyi Miklós is, aki főként saját családja és szűkebb környezetében ismert változatokat közölt, egyfajta visszaemlékezés keretében már a 2000-es években.²⁴

Mind az adatolás minősége, mind az adatgazdagság tekintetében üde színfoltot képvisel a palettán A. Molnár Ferenc munkája, aki *A két költő találkozása* címmel ismert anekdota különböző, például Csokonai és Bessenyei, valamint Csokonai és Berzsényi találkozását leíró változatait gyűjtötte egybe. A variánsok egy része az Alföldről és a Partiumból, más része Somogy településeiről, Csökölyből, Csurgóról, Gigeről vagy Nikláról származnak, illetve e helységekhez kötődő adatközlők beszéltek el őket. A szövegváltozatok részben irodalmi forrásokból, részben pedig szóbeli gyűjtésből kerültek elő. Molnár végigköveti a történet útját a XIX. század végi sajtóadatoktól, Tóth Béla a századvégen megjelent kötetén át a XX. század végén még élő emlékezetig.²⁵ Informátorai részben Vargha gyűjtési felhívására beküldött pályázati anyagokból ismerhetők. A sor Móricz Zsigmond ismerősétől, az egykori debreceni Csokonai-iskolatárs, Milkovics Miklós leszármazottjától a nyugdíjas körzeti orvoson át az egykori iskolaigazgatóig és a nyugalmazott niklai cipésmesterig ível. Az összegyűlt adatok szinte kizárólag kistélepülésen élő, vagy onnan származó értelmiségiektől vagy iparos kispolgároktól származnak. A legtöbb elbeszélő beszámol arról, hogy ő vagy valamely felmenője egy református lelkésztől ismerte meg a történetet, és/vagy ő, illetve a környezetében élők rokonságban álltak a niklai birtokos Berzsényivel, esetleg Csokonaival.²⁶ Gyönyörűen kirajzolódik az a mintázat, amelyet Szűcs Sándor felvázolt, vagyis hogy a debreceni és esetleg sárospataki református kollégiumokban tanuló diákok hagyományozták tovább leszármazottaikra és környezetükre Csokonai anekdotakörének egyes darabjait.²⁷ Ehhez még hozzátehetjük, hogy az anekdota Berzsényi szűkebb pátriájában, „Dani uraság” egykori birtokának lakosai körében is terjedt. Minden bizonnyal a XIX.

24 SZILÁGYI Miklós, „Tiszafüredi emlékek a garabonciás Csokonairól és más történelmi alakkokról”, *Ethnica* 8, 3. sz. (2006): 97–98.

25 Ugyane folyamatot az irodalomtörténész szempontjából vette végig SZILÁGYI Márton, „Irodalom és folklór összefonódása...”

26 A. MOLNÁR Ferenc, „Egy Csokonai-anekdota Biharban és Somogyban I–II”, *Somogyi Néplap* 28, 28. sz. (1974): 6; 34. sz. (1974): 6; A. MOLNÁR Ferenc, „Csokonai a különböző Kovácsikban I–III”, *Hajdú-Bihari Napló* 31, 98. sz. (1974): 12; 100. sz. (1974): 12; 109. sz. (1974): 12; A. MOLNÁR Ferenc, „Egy Csokonai-anekdota háttere és változatai”, *Ethnographia* 89 (1978): 109–118.

27 A mondanyilvántartás Molnár két napilapokban közölt cikkére nem hivatkozik. Az előbbiket szintetizáló *Ethnographia*-tanulmányból pedig – valamilyen különleges okból – csak az irodalmi előfordulásokat, valamint a Hegyközkovácsira vonatkozó adatokat veszi figyelembe, a többi gyűjtőpontot és szövegváltozatot azonban nem. MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa II/b*, 310.

századi középosztályi elbeszélő gyakorlat, a társasági életet jellemző anekdotázási hagyomány tartotta fenn, és örökítette tovább a XX. századra, amikor is értelmiségi családok dédelgetett emlékeként élt tovább. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a történet már a XIX. század közepén megjelent a sajtóban is.²⁸

Gyűjtését Molnár mindvégig „néphagyománynak” nevezi, annak ellenére, hogy a szó szoros értelemben vett „népi” adatközlője alig volt. Mindez a korszak fogalmi bizonytalanságaiból fakadt. Egyfelől a XX. század már leszűkítette, s lényegében csak a parasztságra, a földművelésből élőkre redukálta a *nép* korábban jóval kiterjedtebb fogalmát. Másfelől minden szóbeliségben élő hagyományt népinek tekintett, a szóbeliséget a népivel azonosította. A magyar értelmiség ekkorra már megfedkezett a XIX. század gazdag és rétegzett, a középosztályt is érintő szóbeliségéről. Ennek és a korszak marxista társadalomszemléletének is tulajdonítható, hogy a szóbeliség és a nép szorosan összefonódtak, s egymást tautologikusan magyarázó, komplementer fogalmakká váltak. Fontos adalék továbbá, hogy az anekdotának több változata jelent meg a XX. század folyamán különböző lapokban, amelyek egyszerre lehettek szóbeli változatok lenyomatai és további elbeszélések ihletői.²⁹

Érdeemes közebről és alaposabban is megvizsgálni a rendelkezésre álló folkloradatokat. A magyar történeti mondák egy frissen megjelent nyilvántartása Csokonai kapcsán mindössze 42 mondainak nevezett adatot közöl, a fentebb felsorolt forrásokat néhány más szórványos közléssel kiegészítve, amelyeket 20 különböző mondatípusként klasszifikál.³⁰ E 42 adat a korábbi bekezdésekben felidézett, igen heterogén források szétszalazásával keletkezett, ahol lényegében minden egyes motívum önálló mondatípusként értelmeződött. A szerző ugyanakkor például A. Molnár Ferenc adatainak egy részét nem vette számításba. A rendelkezésre álló adataink száma tehát valójában meghaladja az 50-et.

A katalógizálás alapjául szolgáló elbeszélések jelentős része valójában tehát nem monda, hanem egy vagy két motívumot tartalmazó mondai töredék, a folklorisztika szaknyelvén, az elbeszélés megformáltságát tekintve pedig javarészt úgynevezett *közlések* (dite).³¹ Továbbá nem történeti mondák, hanem zömmel

28 A *Kalauz* című rövid életű, paraszti olvasókat megcélzó lapban, FEKETE János, „A falu költője: Népies beszély”, *Kalauz, Hetilap a nép jólétére* 1, 17. sz. (1857): 265–266; 18. sz. (1857): 282–285; az adatot először Szilágyi Ferenc közölte. A *Kalauz* Csokonairól szóló írásait részletesen szemlézi SZILÁGYI, „Irodalom és folklór összefonódása...”, 25–27.

29 INCZE Magda, „Kikötő lesz Bakonszegen”, *Szabad Ifjúság* 7, 112. sz. (1956): 2; [N. N.], „Csokonai meg a sok Kovácsi”, *Turista Magazin* 20, 1. sz. (1974): 29.

30 MAGYAR, *A magyar történeti mondák katalógusa II/b*.

31 Carl Wilhelm VON SYDOW, „Kategorien der Prosa-Volksdichtung”, in Carl Wilhelm VON SYDOW, *Selected Papers on Folklore*, 60–85 (New York: Arno Press, 1977, 1948').

hiedelemtörténetek töredékei, illetve anekdoták, a szó szoros értelmében vett történetimonda-típus egy sincs köztük.³² A Csokonaival kapcsolatban elmesélt történetek jelentős része továbbá úgynevezett kontamináció, tehát olyan szüzsé, amelyet más szereplőkkel is megtalálunk a magyar paraszti szájhagyományban és/vagy a nemzetközi porondon. Olyan történet, amelyet kifejezetten Csokonaira applikáltak volna, e viszonylag csekély számú elbeszélés között egyáltalán nem található.

A mondanyilvántartás által bemutatott elbeszélések, amint az a statisztikából is látható, igen kis variabilitást mutatnak, típusonként nagyjából két-három változatot jelentenek. A statisztika mögötti valóság persze más, hiszen vannak olyan típusok is, amelyek akár fél tucat variánssal is szerepelnek.

Az elbeszélések az alábbi tematikus csoportokra oszthatók:

- 1) A vándorpoéta Csokonainak a *táltos*, illetve *garabonciás* hiedelemkörrel való kontaminációi
- 2) A *Hatvani István* professzorról szóló, közköltészeti-diákirodalmi eredetű hiedelemtörténetekkel való kontaminációk
- 3) Túlvilágjárása
- 4) Csokonai jövődölései
- 5) A két költő – Csokonai és Berzsenyi Dániel/Bessenyei György – találkozását elbeszélő anekdota
- 6) Egyéb, invariáns adatok

Az adatok többsége a XX. század közepét követően került rögzítésre, mindössze egyet találunk közöttük, amely ennél régebbi, ez pedig a Szendrey Zsigmond által Nagyszalontán végzett hiedelemgyűjtés eredménye 1914-ből. A 2., 3. és 4. tematikus csoport adatai kivétel nélkül a kéziratos vagy a nyomtatott írásbeliséggel mutatnak szoros kapcsolatot, illetve néhány ponyvai adat is bekerült a nyilvántartásba. Az 5. csoportról fentebb már volt szó, itt a XX. század közepét megelőzően keletkezett adatok is bőven akadnak, igaz, többségük irodalmi vagy az írásbeliséghez kötődőnek mondható. Ezeket, de még a Vargha-pályázatra beérkezetteknek is csak egy részét vette fel a mondanyilvántartás.

32 Érdemes itt megjegyezni, hogy mindeközben a Pócs Éva vezette Kelet-Nyugat Vallászetnológiai Kutatócsoport által folyamatosan készülő és frissülő hiedelemmonda-archívum nem tartalmazza Csokonai nevét. (Utolsó ellenőrzéskor, 2023. december 12-én az adatbázis 88 246 szöveget tartalmazott. A tervek szerint elkészültekor kicsit kevesebb, mint ennek a duplájával, nagyjából másfélszáz ezer körüli szövegadattal rendelkezik majd.) Elképzelhető, hogy az ide vonatkozó adatokat egyelőre nem töltötték fel a rendszerbe, de az sem zárható ki, hogy nem is szándékoznak felvenni ilyeneket, vagyis Csokonait mint önálló hiedelemleányt a katalógus készítői nem vették számításba: <https://hiedelemszovegek.boszorkanykorok.hu/>.

Nem világos, milyen megfontolás alapján kötnek olykor a populáris írásbeliséghez kapcsolható adatokat a szóbeli paraszti hagyományokhoz.³³ A ponyvák tartalmának népköltészetként való azonosítását semmi nem indokolja. Tény, hogy a legtöbb, ponyvának nevezett, pontosabb szakkifejezéssel *populáris nyomtatvány*ként azonosítható, vagyis olcsó kiadványt a köznépnak, a kispénzű vásárlóknak szánták. Ugyanakkor az mára többszörösen bizonyosságot nyert, hogy az igénytelen papírra nyomtatott, egyszerű, többnyire innen-onnan összeollózott, vagy legalábbis kompilált szöveg- és képanyagot tartalmazó, korrektúra nélkül megjelent kiadványok néhány ismert esetet leszámítva nem a mindenkori népi kultúrát, néphagyományt vagy szóbeliséget tükrözték. A populáris olvasmányok tartalmát többnyire maguk a nyomdászok hozták létre, később esetleg egy-egy alkalmazottjuk állította össze, de mindez bizonytalan, mivel a legtöbb kiadvány névtelenül, szerzői entitás feltüntetése nélkül látott napvilágot. Ennek ellenére, a tartalomtól következtethetően legtöbbször más írásos forrásokból, kéziratos és főként nyomtatott anyagokból táplálkoztak, elsősorban a mindenkori középosztály műveltségéből, illetve a kiadó egyéb kiadványaiból, amelyeket magasabb társadalmi állású és műveltségi szintű olvasóknak szántak. Való igaz, hogy az eladhatóság érdekében a nyomdászok figyelhették kuncaftjaik visszajelzéseit, ügyelhetek arra, hogy mi tetszik a vevőknek és mi nem. Ez azonban nem jelentette azt, hogy közvélemény-kutatást folytattak volna, azt meg különösen nem, hogy megfigyelték volna a nép kulturális tevékenységét, például mesemondását, éneklését stb. Előfordulhat olyan eset, hogy egy-egy városi dalt vagy közköltési alkotást a nyomdász hallás után jegyzett le, de ezeket egyrészt nem tudjuk bizonyítani, másrészt pedig nem is lehetett tipikus. A mindenkori populáris olvasmányok olykor hatással lehettek a szóbeli kultúrára, még akár a társadalom alsó rétegének szájhagyományára is, de tartalmukból nem tudunk közvetlenül a népi kultúra mibenlétére következtetni.³⁴

Csokonai megjelenése a populáris olvasmányok lapjain a szerző középosztályi ismertségére, esetleg népszerűségére utalhat, de például a Csokonai-jövendöléseknek nem sok közük lehet a költő biológiai életéhez, de művészi aktivitásához, a népi kultúrában játszott vélt vagy valós szerepéhez sem. Valaki valamikor az ő nevéhez kapcsolta ezeket a több évtizede vagy évszázada megjelenő jóslásokat, arra gondolván, hogy a jól csengő név majd eladhatóbbá teszi a portékát. A populáris olvasmányoknak ugyanis egyik sajátosságuk, hogy különböző kor-

33 Ugyanakkor, a ponyvai előfordulásokat csak részben sorolja fel a katalógus. Az Országos Széchényi Könyvtár vonatkozó anyagát egészében lásd VARGHA Balázs, „Csokonai Vitéz Mihály csalhatatlan jövendölései: Apokrif Csokonai jóslatok kéziratban és ponyván”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1960): 289–295.

34 MIKOS Éva és Csörsz Rumen István, „Közelítések a magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)”, *Ethnographia* 134 (2023): 507–532.

szakok hordalékát viszik magukkal, korábbi időszakok világképét, stílusát, eszményeit csatornázzák be, és örökítik tovább.³⁵ A populáris olvasmányok, ponyvafüzetek és kalendáriumok ismeretei a XIX. század végétől folklorizálódhattak, illetve felszívódhattak a paraszti társadalom hasonló ismeretei közé.³⁶

Talán azzal sem állítunk túlzót, ha a Csokonai-jövedőléseket tartalmazó olcsó nyomtatványokat a költő nevének *branddé válásaként* értékeljük. Ebben a tekintetben is megelőzte vagy megelőlegezte Petőfit, aki egy friss kutatás megállapítása szerint szintén brand lett a XIX. század végének populáris nyomtatványain.³⁷

E helyütt nincs tér megvitatni a történeti és más mondatakatalógusok általános problémáit.³⁸ Mint fentebb szó volt róla, az újkori írásbeliségből származó adatok esetében többnyire nem tudható az elbeszélő kiléte, s a rögzített elbeszélés társadalmi háttere sem feltétlenül ismert. Az azonban a legtöbb esetben feltételezhető, hogy a lejegyző saját társadalmi rétegének tudását rögzítette. Az írástudás ugyanis még a középső társadalmi rétegben sem feltétlenül általános a XVIII–XIX. század fordulóján. Továbbá szórványos adataink vannak még a XIX. század első feléből is arra vonatkozóan, hogy valaki a nála alacsonyabb rendűek szóbeliségét önmagáért rögzítette volna. Szintén tény, hogy a ma vagy a XX. század folyamán mondataként vagy mondai motívumként azonosított narratív elemek egykor, még akár a XIX. században is a társadalom széles, vagy a mainál szélesebb rétegében voltak ismert, s akár még elhitt vagy elfogadott tudástartalmak. Ez az idők során változhatott, az egyes társadalmi rétegek és csoportok mintegy kivonultak azok használatából.³⁹

35 Robert MANDROU, „Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban: A ponyvairódalom”, *Századok* 104 (1970): 118–125, 121–122.

36 Szűcs Sándor rövid írásának jegyzetében utal arra, hogy birtokában van egy olyan kézirat, amely Csokonai jövedőléseket tartalmaz, még a szerzőt is említi, a kézirat egy bizonyos Kemecsi Jánostól 1850-ből származna. Érdemes lenne utána nézni, hogy a kézirat megtalálható-e Szűcs Sándornak a karcagi múzeumban őrzött hagyatékában. Az azonban mindenestre nyugtalanító kérdésként merül fel, hogy ha létezett ez a kézirat, miért nem közölte legalább részben tanulmányának mellékleteként. A Csokonai-jóslatok folklorizálására saját gyűjtéseiből hoz további két példát SZIGETI Jenő, „Csokonai jövedőlései”, in *Mindenes Gyűjtemény I.: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, *Artes Populares* 21, 343–353 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005) 343–344.

37 CHIKÁNY Judit, „Közelitések a populáris olvasmányok Petőfi-képeihez”, in *Petőfi: Költészet, kultusz, emlékezet*, *Loci memoriae Hungaricae* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024), megjelenés alatt.

38 E kérdésről egy 2023 áprilisában a Humán Tudományok Kutatóházában megtartott, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, valamint a Kelet-Nyugat Vallásantológiai Kutatócsoport által rendezett konferencia értekezett kimerítően. Az ott elhangzott hozzászólások és viták anyagát a szervezők, Landgraf Ildikó, Tóth G. Péter és Pócs Éva kötetben is meg kívánják jelentetni, amelynek szerkesztése jelen kézirat leadása idején zajlik.

39 MIKOS, „A Kígyó a testben...”, 217–237.

A legnagyobb jelentősége az 1) pontban rögzített öt táltos- és négy garabonciás-narratívumnak lenne Csokonai néphagyományának szempontjából, mivel ezek, ha nem is történeti hőshöz kapcsolódó történeti mondák, mindenesetre megszemélyesített, egyedi eseteket leíró hiedelemtörténetekként volnának értelmezhetők, amelyek illeszkednek a néphit kialakult sémái közé. A Csokonai-hagyományokra vonatkozó gyűjtések azonban szokatlanra sikerültek. Az ekkor, illetve a következő két évtizedben publikált adatközlések legtöbbször nélkülözi ugyanis a magyar néprajztudományban a XIX–XX. század fordulója óta megszokott adatolási rendet, többnyire hiányosan közlik a gyűjtés helyét, idejét, az adatközlő személyét, korát. Még nagyobb gond, hogy a legtöbb esetben nem a szóbeli előadások rögzítéséről van szó, tehát eredeti nyelvjárásban, megfogalmazásban közzétett elbeszélésekről, hanem többnyire a gyűjtő által másodkézből továbbított folklóradatokról, s e formát már a XIX. század végén meghaladta a kutatási gyakorlat.⁴⁰

Nagy kérdés ezzel kapcsolatban, hogy a táltos, illetve garabonciás Csokonai folklór adatai kapcsán beszélhetünk-e kiforrott, kiterjedt elbeszélői gyakorlatról, vagy csupán néhány szórványos és esetleg forszírozott előfordulásról. Az összegyűlt folklór adatok mennyisége és minősége mindenesetre nem erősíti meg az előbbi feltételezést.

Az 1., 2. és 4. tematikus csoport adatai többségében egy bizonyos régióból, az Alföld keleti peremvidékéről, az egykori Szabolcs, Hajdú, Bihar, Békés megyékből származnak. Néprajzi tájakra lefordítva a Nyírségből, a Hajdúságból, a Nagykunságból.

Egy helység lóg ki bizonyos értelemben, ez pedig Kesznyéten, ahonnan több elbeszélés is előkerült a 4. és 5. tematikus csoportból.⁴¹ A mondanyilvántartás szerkesztője a jelentős adatokat hozó Kesznyéten települést az általa Felföldnek nevezett régióhoz tartozónak tekinti, mivel a 4 + 1 nagytájhoz való besorolást a XX. századi megyerendszer alapján végzi el, s e szerint Kesznyéten Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található. Való igaz, Borsod-Abaúj-Zemplén jelentős része az Északi-középhegységben fekszik, ami néprajzilag leginkább az egykori Észak-Magyarországhoz sorolható. A néprajzi nagytájak, de még a kisebb régiók

40 A folklorisztika változó adat-, illetve szövegrögzítési gyakorlatáról, a szóbeliség írásban való rögzítésének filológiai problémáiról szélesebb perspektívában lásd GULYÁS Judit, „A szóbeliség értéke, értelmezése és a magyar folklorisztika önmeghatározásai”, in *Identitások és médiák 2: Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, 11–29 (Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Filozófiai Intézet, 2015); DOMOKOS Mariann, „A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században, in Uo., 30–42.

41 GALUSKA Imre, *Kesznyéteni népi elbeszélések*, Folklór és etnográfia (Debrecen: KLTE, 1992), 43–46.

elkülönítése is nehéz feladat ugyanakkor, mivel az elhatárolás számtalan szempont alapján történhet, egy-egy néprajzi jelenség elterjedési területe pedig nem fedi teljesen egy másik néprajzi jelenség elterjedésének területét.⁴² A nagytájak mellett a kisebb tájegységek és régiók elkülönítésekor is számolni kell olyan átmeneti sávokkal, amelyek ide is és oda is, akár két, de esetleg még három különböző tájegységhez, kistájhoz is sorolhatók, vagy ezek sajátosságait is magukon viselhetik. Továbbá az egykori Borsod és Zemplén megyék déli részén folyik át a Tisza, s mindkét partja viszonylag széles sávban teljesen sík vidék, emellett pedig egyes mellékfolyói, például a Hernád és a Sajó partja a torkolat közelében még viszonylag alacsony fekvésű; ez az úgynevezett Borsodi-mezőség. Így a mesterségesen alakított – és többször átszabott – megye több kistája szintén az Alföld kisebb-nagyobb nyúlványaként, leágazásaként értelmezhető, földrajzi értelemben mindenképp, de a fekvésükből adódóan néprajzi tekintetben is, így a Kesznyéten helységet magába foglaló Sajó–Hernád-sík is.⁴³ Ilyen értelemben tehát az adatok egyetlen elbeszéléstípust leszámítva az Alföldről származnak.

Jelen írás központi kérdése, hogy ez alapján a negyvenkét, jelentős részben írásbeli forrásokra visszavezethető, továbbá heterogén társadalmi összetételű elbeszélőktől gyűjtött adat alapján beszélhetünk-e Csokonai népi hagyományáról, népi Csokonai-kultuszról, akár Csokonai-mondakörről egyáltalán, vagy csupán szórványos előfordulásokról. A másik kérdése, hogy igaz lehet-e az a szakirodalomban elterjedt nézet, amely arra utal, Csokonai népi kultuszának kialakulásában elsősorban a falusi református lelkészek közvetítő munkája játszott szerepet, akik a debreceni, esetleg sárospataki kollégiumokban tanulták el az ott közkézen és közszájon forgó elbeszéléseket, s szállították azokat későbbi állomáshelyeikre, az alföldi falvakba és mezővárosokba.⁴⁴ Ez a feltevés arra az elképzelésre alapoz, hogy a falusi nép még a legutóbb időkig is leginkább szájhagyományban élt, ezért a többi kulturális réteg ismeretei csak személyes közvetítés révén juthattak el hozzá. Minden kétséget kizáróan a terjedésnek ez az egyik, s talán a legfontosabbnak mondható módja. Emellett azonban feltételezhetően volt egy másik forrása is, a lelkész és a templom, illetve parókia mellett az iskola is az átadás-átvétel segítője lehetett. Az iskolában a tanulók elsajátították a betűvetést, s emellett fontos írott dokumentumokhoz is hozzájutottak, mindenek-

42 BORSOS Balázs, *A magyar népi kultúra regionális struktúrája: A Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében* (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011).

43 Ezúton szeretném megköszönni a tájegység kiváló ismerőjének, Ispán Ágota Lídiának, valamint a néprajzi kartográfia szaktekintélyének, Borsos Balázsnak a kérdésben való eligazodásban nyújtott segítséget! Kesznyéten átmeneti helyzetét, tájegységek metszéspontjában való létezését ennél részletesebben lásd KECSE Imre, *Kesznyéten könyve* (Kesznyéten: Faluszépitő és Faluvédő Egyesület, 1998).

44 Pl. Szűcs, „Népi legendák Csokonairól”, 48.

előtt tankönyvekhez, de akár más nyomtatványokhoz is. Az írásbeliség egyéb formái pedig a közvetlen, magános olvasás mellett közvetítés, például felolvasás vagy tovább mesélés révén is hathattak a paraszti közösségek tudására már akár a XIX. század végén is.⁴⁵

Ugyanez érvényes a XIX. század végétől egyre nagyobb volumenű és jelentőségű, tömegesedő sajtóra is, amely mind tartalmában, mind nyelvében egyre inkább közelíteni igyekezett a legszélesebb társadalmi rétegekhez is. Az, hogy a sajtótermékek egy része nyelvezetében, tartalmában legalább részben fogyaszthatóvá válik a társadalom szinte valamennyi tagja számára, nem jelenti azt, hogy ők automatikusan rendszeres újságolvasóvá váltak volna. Még az olvasni tudás teljes társadalmi spektrumon való elterjedése is várat magára a XIX. század végén, amikor az Eötvös-féle iskolareform igyekezett száz év után új vágányra állítani a közoktatást. Az írásbelivé válás hosszú folyamata során sokféle átmeneti forma és megoldás is kialakult, egy-egy közösségben úgy is fel tudtak szívódni az írásbeliség hatásai, ha csupán annak egy-két tagja tudott olvasni. A közösségi felolvasások, illetve a magános olvasással megszerzett ismeretek közösségi elbeszélése, az írásbeliség szóbeliesítése még a XXI. század elején is rendszeres gyakorlat volt a magyar nyelvterület olyan elzárt vidékein, ahol a paraszti életforma, gondolkodás és műveltség legtöbb eleme hosszú távon fennmaradt. A más csatornákon megszerzett ismereteknek a szóbeliségbe kapcsolása újrameselés révén nem csupán az írásbeliségből szerzett tudásra volt érvényes, hanem a rádió vagy a televízió bizonyos műsoraira is.⁴⁶

Volt-e valaha Csokonai táltos vagy garabonciás?

A költővel kapcsolatban leggyakrabba a táltos és garabonciás kontaminációkat emlegeti a szakirodalom. Ehhez képest meglepő, hogy a mondanyilvántartásban a két kategória mindössze kilenc adattal reprezentált. A kilenc adat közül csak négy vonatkozik arra, hogy Csokonai garabonciás volt.

45 Széles horizontú áttekintést ad az egyes társadalmi rétegek alfabetizációjának hosszú folyamatáról, a néprajzos szempontjait is figyelembe véve az alábbi monográfia: Alfred MESSERLI, *Lesen und Schreiben 1700 bis 1900: Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002). Az írásbeliség folklorizálódásának mikéntjéről és jelentőségéről: Rudolf SCHENDA, *Von Mund zu Ohr: Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa* (Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 1993).

46 A ponyvák és más olcsó nyomtatványok, valamint a tévéműsorok rendszeres újrameselésének magam is többször voltam tanúja a 2000-es évek elején Gyimesközéplekon. Erről lásd MIKOS ÉVA, „Szent Genovéva – Genoéva – Éva: Egy ponyvatörténet folklorizálódása Gyimesközéplekon”, in *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, *Folklór a magyar művelődéstörténetben* 1, 304–314 (Budapest: Akadémiai Kiadó 2005).

Azt is érdemes újból tudatosítani, hogy a Csokonait a táltossal vagy garabonciással azonosító mesélőktől többnyire csak *közlések* – von Sydow szóhasználatát követve *díte* – gyűltekk össze, kifejtett, kerek elbeszélések alig. Ennek azért is van jelentősége, mert a Csokonai kapcsán közölt, népinek tekintett szóbeli eredetű elbeszélésekből nem rajzolódik ki az a narratív struktúra, amely az egyéb táltos, illetve garabonciás elbeszélések alapján megismerhető.

A paraszti szájhagyomány táltosának sajátosságait az alábbiakban foglalhatjuk össze. Különleges jelekkel, legtöbbször foggal születik, hétévesen elviszik otthonról, elragadják, valamiféle beavatáson esik át. Előfordul, hogy nagyon korán kezd el beszélni, már a bölcsőben kenyeret kér. Csak egy-kétféle ételt, például aludtejet és/vagy tojás eszik. Külseje szokatlan, többnyire rongyos ruhában jár. A táltos olykor több napra elalszik, ilyenkor a másvilágon jár, visszatérve megjósolja a jövőt, az időjárást, a termést stb. Képes eltéríteni a felhőket, megjósolni az esőt, imádkozik a jó időért. Meg tudja fejni a kútágast, megtalálja az elrejtett kincset.⁴⁷

A garabonciás és a táltos hiedelem-elbeszélések között sok átfedés van, a később keletkezett garabonciás számos attribútumát a kikapóban lévő táltos-hiedelmektől vette át.⁴⁸ Ő is foggal születik, őt is elragadják hétéves korában. Szintén képes esőt varázsolni, illetve a viharral megküzdeni, vagy azzal büntetni. Rongyos ruhája mellett sajátos attribútuma a könyv, a garabonciás megnevezése gyakran a „garabonciás diák” állandósult szókapcsolattal történik. Másik sajátossága a táltossal szemben, hogy vándorol, ahová betér, tejet kér. Ha nem adnak neki, oda vihart küld. Felkantározott sárkányon lovagol, így tud megküzdeni a viharral.⁴⁹

Költőnk egyes műveinek, így a *Karnyóné* című vígjátékának, vagy a *Dorottyá, vagyis a dámák diadalma a fárságon* című eposzparódiájának szövegében megjelennek a táltos (*tátos* alakban), illetve garabonciás (*garabonczás* alakban) kifejezések.⁵⁰ Ezt hajlamos lehet az utókor a népi kultúra ismeretére utaló jelként

47 BIHARI Anna, *Magyar hiedelemmonda katalógus*, Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja, 1980), 102–105; DÖMÖTÖR Tekla, *A magyar nép hiedelemvilága* (Budapest: Corvina Kiadó, 1982), 114–118.

48 DÖMÖTÖR, *A magyar nép hiedelemvilága*, 114; PÓCS Éva, „Sárkányos» idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten”, in *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, szerk. KLANICZAY Gábor és PÓCS Éva, Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1, 363–410 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014).

49 BIHARI, *Magyar hiedelemmonda katalógus*, 106–111; DÖMÖTÖR, *A magyar nép hiedelemvilága*, 106–111.

50 „Ott üsse a' Guta, mostmár tyuk pásztoromnak sem venném be ha ha ha még előre nevetem, majd perel magába a' vén *tátos*, de kukkanni sem mér a' 25 ezer forintos Lipittlotty Ur előtt.” – CSOKONAI VITÉZ Mihály, Özvegy Karnyóné's két szeleburdiak: Vígjáték 3 felvonásbann. Kritikai kiadás: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek 2: 1795–1799*, szerk. PUKÁNSZKYNÉ

értelmezni.⁵¹ Kérdés: attól, hogy valaki használja a táltos vagy garabonciás szó valamelyik alakváltozatát a XVIII. század végén, adódik-e automatikusan, hogy az illető ismerte a népi hiedelemalakokat? Az előbbi megközelítés abból a felfogásból táplálkozik, hogy bizonyos jelenségek, amelyek a XX. századi megfigyelések szerint a 'népi' kultúra, vagyis lényegében a paraszti szájhagyomány jelenségei voltak, azok kellett legyenek korábban is. Holott a paraszti szájhagyomány, illetve a szóbeliség változása ma már bizonyított, s külön elbírálást igényel, hogy egy hiedelemalak vagy történeti mondai hős mikor, melyik évtizedben vagy évszázadban vált hiedelemalakká vagy mondai hőssé.

A táltos képzetköre, illetve általában a hiedelmek kétszáz-kétszázötven évvel ezelőtt még valószínűleg jóval szélesebb társadalmi spektrumon lehettek ismeretek, mint a XX. században. Elképzelhető, hogy a parasztság mellett még ismerhette a közrendűek számos más csoportja, mindenekelőtt a mezővárosi parasztpolgárság, a vidéki értelmiség, de akár a nemesség alsó és középső rétege is. Ezt a tudást a magasabb, műveltebb rétegek a XIX. század folyamán az erőteljes polgárosodásnak köszönhetően részben vagy egészében levethették. Ugyanakkor a társadalom középső tartományához tartozók korábban és később sem voltak hermetikusan elzárva a közelükben élő szegényebektől, például cselédek révén is érintkeztek az alacsonyabb társadalmi rétegek tudásával.

Egy napjainkban megjelenés alatt álló kétkötetes szöveggyűjtemény arról tanúskodik, hogy a *táltos/tátos* kifejezés a kora újkortól közismert és viszonylag elterjedt volt a magyar írásbeliségben, amely ekkor a műveltségi elit tudását jelenítette meg. Gyakran feltűnt különböző bírósági eljárások jegyzőkönyveiben is, ahol a társadalmi elit és a köznép szóhasználata egyaránt megjelenhetett.⁵² A táltos/tátos szóalakok által lefedett jelentéstartomány a rendelkezésre álló kéziratos és nyomtatott források szerint az újkor századaiban lényegesen

KÁDÁR Jolán és JULOW Viktor, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 173–206, 186. „Így tántzol a' *tátos* banyák' pasztijába' / Varásló pemetjén a' vasorrú-bába.” – CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Dorottya, vagyis a' dámák' didalma a' Párságon*; kritikai kiadás: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 4: 1797–1799*, szerk. SZILÁGYI Ferenc és SZUROMI Lajos, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 157; „Vagy a' Szen[t]gellér[t]nek bors-termő Szirtjáról / Zablás Sárkánnyán a' garabontzás Deák;”, Uo., 154. Kiemelések tőlem: M. É. Utóbbi közli: KATONA Lajos, „Néprajzi adalékok Csokonai munkáiban”, *Ethnographia* 10 (1899): 163–165, 163.

51 Pl. GULYÁS József, „Népi és folklorisztikus elemek Csokonai műveiben”, *Ethnographia* 34–35 (1923–1924): 151–156.

52 A XVII–XVIII. századi táltosperek részletes elemzését lásd Pócs Éva, „Samanizmus vagy boszorkányság?: Táltosok a boszorkánybíróságok előtt”, in *Orvosisteneiktől a hortikulturális utópiáig: Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből*, szerk. HESZ Ágnes és Pócs Éva, *Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Európából* 2, 241–317 (Budapest: Balassi Kiadó 2016).

szélesebb és összetettebb volt, mint amit a XX. században, annak is zömmel a második felében rögzített paraszti szóbeli táltoselbeszélések megjelenítenek. A források táltosai helyenként a néphit XX. században megismert táltosaihoz hasonló figurát adják ki. Másutt azonban sokkal általánosabb a táltos/tátos szó jelentése: a pozitív és/vagy negatív mágiát gyakorló specialisták saját magukra alkalmazott, vagy környezetük által reájuk aggatott elnevezése. Ehhez szorosan kapcsolódóan, de attól valamelyest függetlenül létező csoport volt ebben a korszakban az emberek szándékos megtévesztéséből, hiszékenységük kihasználásából hasznot húzó csalók, szemfényvesztők sora, akiket szintén nevezhettek táltosnak. Akárcsak a bűvészeket, mutatványosokat, a korszak szórakoztatóiparának vándorló munkásait, akiket környezetük a mágikus praxist folytatókhoz hasonlóan a túlvilági erőkkel, ördöggel cimboráló személyeknek is hihetett. Mindezen sokszínű jelentésréteg metaforikus használatával is számolni kell az irodalmi vagy értekező szövegekben.⁵³

A Csokonai körül kialakuló populáris folklorikus narratívum-hálózat jóval gazdagabb, mint amit a paraszti szájhagyományból gyűjtött anyag tükröz, vagyis magában foglalja az előző bekezdésben tárgyalt spektrum valamennyi összetevőjét. Az irodalmi kultusznak tekinthető összetett elbeszélés-hálózat, amely a mindenkori irodalmi elitben alakult ki és variálódott, sok tekintetben folklórszerűen létezett. Azt kell feltételeznünk, hogy a költő és a két hiedelemalak közti kapcsolat az irodalmi elitben is megfogalmazódott. Csokonai táltosként, illetve garabonciásként való azonosításának elit szövegekbeli megjelenései is az irodalmi kultusképződés részének tekinthetők, amelyben a népi táltoshiedelmek motívumai a korabeli műveltségi elit és a középosztály táltosképzeteivel keveredve vannak jelen.

Csokonainak a táltos figurájával való azonosításához kiinduló pontot jelenthetett a mindenkori értelmiség számára Dobby Mártonnak a költőről írott életrajza.⁵⁴ A szerző nem használja ugyan a táltos kifejezést, de az általa bemutatott Csokonai-figura nagyban hasonlít a táltosról kialakul korabeli képzetekre. A szerző nagy hangsúlyt fektet alanya különleges, már-már földöntúli képességei illusztrálására. A költő ezek szerint nem csupán alkotói tehetségével vált ki a tömegeből, hanem egyéb különleges képességeivel és különkségeivel is. Egyfelől nagyon excentrikus személyiség volt, szeretett szórakoztatni, a társaság közép-pontjában lenni, a mulattató, afféle gaukler hírében állt. Dobby a műveltebb rétegek táltosképe felé kikacsint akkor is, amikor Csokonai bűvészükkjeiről

53 TÓTH G. Péter, szerk., *A táltos nyelvi univerzuma: Szöveggyűjtemény az 1211–1854 közötti források alapján I–II*, A magyar folklór szövegvilága 3 (Budapest: Balassi Kiadó, megjelenés alatt).

54 DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete, s némelly még eddig ki nem adott munkái* (Pest: Trattner János Tamás betűivel, 1817); modern kiadása: DOMBY Márton, *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, kiad. VARGHA Balázs (Budapest: Magvető Kiadó, 1955).

mesél: „ő úgy értett valaminek fainul való elcseneséséhez, hogy azt maga Merkur se könnyen követhette volna”.⁵⁵

Másfelől azonban Dobby feljegyzése szerint költőnk szeretett elvonulni, mind térben, mind időben elkülönülni. Szüksége volt tehát a magányra, amit egyrészt a már anekdotikussá vált szekrénybe bújásával, másrészt éjszakai életmódjával tudott biztosítani magának.⁵⁶ Ez a fajta elkülönülés – elragadtatás – a paraszti hagyományból gyűjtött táltoselbeszélésekben is megjelenő, gyakran visszatérő motívum. Ugyancsak rímel a népi táltos-elbeszélésekre Dobby könyvében a költő kora gyermekkorában megnyilatkozó különleges képességeire vonatkozó közlések sora. Ezek szerint Csokonai rendkívül jó szellemi képességeinek már egészen kicsi korában tanújelét adta, hamar elsajátította az olvasás képességét, rengeteg tudást szívott így magába, korán kibontakozott költészete és a tudományok iránti érdeklődése is.⁵⁷ Ez a Dobby egész írásán végig vonuló motívum a romantikus zsenikultusz hatását is mutathatja. Másfelől azonban Dobby az apokrif Krisztus-életrajzokhoz visz közel elbeszélését, amikor a gyermek Csokonai már-már földöntúli képességeit kitaróan részletezi, például az úgynevezett Apokrif Tamás-evangéliumhoz, amely a gyermek Jézus csodatételeit beszéli el.⁵⁸ Hasonló mintázatot mutatnak a magyar nyelven táltosnak nevezett hiedelemleányok történetei is: a táltos valamilyen különleges jegggyel születik, olyan testi jegyekkel, mint például a fog vagy a hat ujj. Fiatalon is különleges, kilóg környezetéből viselkedésével, tevékenységével, például zárkózottabb, morózusabb kortársainál, magányos, elvonultan érzi jól magát, rongyos ruhájával külsőleg is igyekszik kivonni magát a társadalomból.

A Csokonai-kultusz különlegessége tehát, hogy nem csupán a kereszténység szent iratai, illetve az azokban rögzült elbeszélések lehettek hatással kialakulására, hanem az úgynevezett profán vallásosság, a magyar néphit táltoselbeszélései és az ezekkel több-kevesebb kapcsolatot tartó elit táltos- és garabonciás-képzetek is.

A táltos és garabonciás figurái a modern kori néphitben, mint láttuk, egymásba játszanak. A korabeli középosztály és műveltségi elit által létrehozott garabonciás-képzet azonban lényegesen eltér az ugyanott jellemző táltosfigurától. A garabonciás a műveltebb rétegek írott szövegeiben egyfajta társadalmon kívüli személy, s ez a kívülálló mivolta vándor életmódjában is megmutatkozik. Különc, magányos hős, akit különleges tudással vértezett fel a sors, s nagy tettekre hivatott. Emellett mulatozni, inni, szórakoztatni szerető alak. Az egyes emlí-

55 DOMBY, *Csokonai élete...*, 20.

56 Uo., 19–20, 40–43.

57 Uo., 12–17.

58 Erről részletesen lásd ADAMIK Tamás és DÖRÖMBÖZI János, kiad., *Csodás evangéliumok* (Budapest: Thelosz Kiadó, 1996), [oldalszámok](#).

tések nem mindig adnak pontos definíciót, az itt bemutatott leírás a lehetséges tulajdonságok összességét tartalmazza.

A táltos, de még inkább a garabonciás egy idő után a költő – és nemcsak Csokonai – állandó jelzőjévé vált, tanúsítják ezt a XIX. század végétől sorjázó sajtóadatok. Végignézve a digitális sajtóarchívumokat, meglepően sok adatot találhatunk arra vonatkozóan, hogy egy szöveg, legyen az bár irodalomtörténeti tanulmány vagy ismeretterjesztő megemlékezés a költőről, Csokonai és a garabonciások között párhuzamot von, vagy egyenesen „a garabonciás Csokonai”-ról beszél. Ezeknek az adatoknak a száma lényegesen nagyobb, mint a száj-hagyományból összegyűltéké.⁵⁹ A táltos, illetve garabonciás kifejezés mindkét esetben metaforaként értelmezhető, különböző tulajdonságok vagy azok összességét sűrítő képként. Azt az üzenetet hordozza magában, hogy a költő szinte természetfeletti képességekkel, rendkívüli alkattal, karizmával rendelkezett, isteni kiválasztottság eredményeként, mennyei sugallatra alkotott, a túlvilág üzenetét közvetítette az emberek felé. Vagyis a garabonciás metafora a zsenikultuszba olvadva a különleges irodalmi tehetségek metaforájává, illetve állandó jelzőjévé vált. Emellett a garabonciás olyan személyiség is, aki adottságai okán talán többet engedhet meg magának, mint mások, akinek kicsapongásaival, szélsőségeivel szemben megengedőbb a környezete. A vándorlás nem a kitaszítottság, hanem az önkéntes kívülállás metaforája. A garabonciás képzet mint az újfajta költőkép metaforája a tudományos és ismeretterjesztő szövegek gyakori elemévé vált a XIX. század végétől, s ilyen módon befolyásolhatta a közbeszédet, s végső soron a szóbeli hagyományokat is.

59 „Hát nem hiába jósolta a garabonciás Csokonai, hogy húszban még a kutya se szeretne élni.” KERESZTURY Sándor, „Ökörfilozófia”, *Erdélyi Szemle* 1, 5–6. sz. (1921): 3; „Utaljak-e a debreceni évekre, ahol Zsigmond diák szelleme az örökdiáknak, az égi köntösű garabonciásnak, Csokonai Vitéz Mihálynak, álmaitól és műveiben rejtőző tőzsgyökeres, magyarságától életre kihatóan megtermékenyült?” KUNCZ Aladár, „Móricz Zsigmond”, *Egyetértés: Független Politikai Napilap* 44, 128. sz. (1923): 9; Csokonai garabonciásként való emlegetése még: [N. N.], „A Mont Blanc ember”, *Délmagyarország* 3, 12. sz. (1927): 1; PÜNKÖSTI Andor, „Lilla – Csató Kálmán színjátéka a Nemzeti Színházban”, *Ujság* 4, 34. sz. (1928): 2; IGNOTUS, „A magyar újságírás és a magyar próza”, *Magyar Hírlap* 40, 293. sz. (1930): 9; SZENTIMREI Jenő, „Nemzedékváltás az irodalomban”, *Brassói Lapok* 43, 80. sz. (1937): 10; „És meglepte a nézőket az a gáttalan, határozott játékkészség, biztosságos művészi finomság, mely nem egy ízben ragadta a közönséget harsogó nevetésre, megérdemelt tapsokra. Csokonai garabonciái és vaskos tréfái bármily nyersek is, eljátszásukhoz mértéktartás, finomság és rutin szükséges.” [N. N.], „Meglepetések a Színművészeti Akadémia utolsó vizsgaelőadásán”, *Pesti Napló* 90, 111. sz. (1939): 14; „A magyar publicisztika most elhunyt mesterének, a nagy polihisztornak utolsó műve ez az életrajz, amely a Lilla-dalok halhatatlan költőjéről, a debreceni garabonciásról, az örökifjú Csokonairól szól.” TÁPAY-SZABÓ László, „Csokonai”, *Nemzeti Ujság* 23, 239. sz. (1941): 8. A sor egészen a jelenkorig folytatható.

Hatvani és Csokonai bábajos dolgai

A Csokonai-mondakör egyik markáns részét a Hatvani-anekdotákkal, azok egyes epizódjaival és motívumaival való kontaminációk jelentik. Hatvani István (1718–1786) debreceni professzor a XVIII. század egyik kiemelkedő értelmiségije volt, fizikával, statisztikával és lélektannal is foglalkozott, orvosi praxist folytatott, s a természettudományok mellett a filozófiában és teológiában is alaposan elmélyült. Személyisége és sokoldalú érdeklődése vélhetően már életében megmozgatta környezete fantáziáját, a róla szóló mendemondák idővel anekdotákká jegecesedtek, amelyek egy részét a XVIII. század végén, XIX. század elején a debreceni diákok le is jegyezték.

Jókai szerint a debreceni diákság alkotta és terjesztette Hatvani-történetek a babonáságon gúnyolódni, a felvilágosult diákok a paraszti hiszékenységnek állítanak emléket, vagy tartanak görbe tükröt.⁶⁰ Ez is lehet a jelenség egyik olvasata, hiszen a kollégiumi diákság írásaiból valóban kiérezhető az irónia, sőt akár a gúnyolódási szándék is. Ugyanakkor, a másik olvasat szerint a kollégiumba járó fiatalok számára az elektromosság a XVIII. század végén épp olyan érthetetlen volt, mint a falusi parasztemberek számára lett volna, ha tudomást szerezhetek volna róla, s azokkal az eszközökkel magyarázták, amivel tudták. A részben faluról származó, sőt a későbbi életük jelentős részét is falun töltő protestáns lelkészek, tanítók számára a népi hiedelemvilág adekvát eszköz volt, a babonáság egyszerre volt tréfák tárgya, vagy meghaladni vágyott történelmi reliktum, s közös, mindenki által értett és használni tudott nyelv, amellyel magyarázni lehetett akár önmaguk számára is a világ nehezen érthető jelenségeit. A debreceni diákok Hatvaniról szóló elbeszéléseiben érezni lehet a felvilágosodás frissességét, a változtatni akarás lelkesültségét, egyúttal a hiedelemvilágba való belefeledkezés felszabadító hatását is.

A bábajosság és csodatételek korabeli értelmezéséhez, illetve társadalmi szerepéhez gazdag ismeretanyagot nyújt Tóth G. Péter nemrégiben megjelent monumentális monográfiája, aki a XVIII. század babonaismeretét, a korszak igazságszolgáltatásában, orvostudományában és más fontos társadalmi alrendszereiben elfoglalt helyét és annak változásait kutatta a fennmaradt források alapján. Ezekből az derül ki, hogy bár a század uralkodói, a felvilágosult abszolutisták, Mária Terézia és II. József sokat tettek a babonáság felszámolásáért, a folyamat lassabban alakult, mint arra számítottak. A korszakban a Kárpát-medence, sőt az egész Habsburg Birodalom is elmaradt térségnek számított a többi európai nagyhatalom szemében, ahol a babonáság és a kereszténység

60 HÁLA József, „Jókai Mór, Arany János és Hatvani professzor »electricum machina«-ja: Jegyzetek Posta József cikkéhez”, *Honismeret*, 49. 3. sz. (2021): 71–75.

középkorból öröklődött, meghaladni szándékozott hordaléka még sokáig jelen volt. A boszorkányokban, vámpírokban és más ártó szándékú, természetfeletti erőkkel cimboráló személyekben és lényekben való hit makacsul kitartott a társadalom különböző rétegeiben.⁶¹ Vagyis a hiszékenységtől való megszabadulás még állami irányítású program szintjén sem ment könnyen, s az igazságszolgáltatásnak a hiedelmektől és előítéletektől való megszabadítása is csupán egy lépés volt a racionális gondolkodás társadalmi kiterjesztésének útján.

Kronologikus történelemszemléleten edzett XX–XXI. századi emberként hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a történelmi korszakok és eszmék dialektikusan követik egymást, amikor az egy elmúlik, nyoma sem marad, hogy át tudja adni helyét az újnak. Különösen igaz ez az utóbbi két-három évszázad esetében, például a XVIII. század és benne a felvilágosodás szerepét vagy helyzetét illetően. Sokszor úgy látjuk, főként iskolai élményeink alapján, hogy a felvilágosodás egyszerre söpört el mindent, ami sötét és elmaradott, s hozta el a tisztán racionális gondolkodást minden egyes európai ember számára. Azt kevésbé vagyunk hajlamosak végiggondolni, hogy az inga olykor kileng, s az ellenkező oldal is alaposan megkapja belőle a részét. Ez történt a felvilágosodás esetében is, amely számos fronton sikerrel küzdött a tudatlanság, a babonáság, a hiszékenység ellen. Másfelől azonban egyszerre nem sikerült mindenkit egyenlő mértékben felvilágosítani, továbbá a szigorú racionalizmus ellenhatásaként újabb és újabb hiedelmek keltek lábra. A kétféle világlátás elemei akár egy ember gondolkodásában is keveredhettek, s ma is keveredhetnek egymással.

Bán Imre a debreceni diákirodalomról írt remek áttekintésében nagyon árnyaltan és óvatosan fogalmazott a diákköltészet és a népiesség, a diákok és a népköltészet viszonyát illetően, egyebek közt a Hatvani-történetek kapcsán. Több ízben hangot ad annak az elgondolásának, hogy a rímfaragó diákok *népszerűsége* és nem népiességre törekedtek, továbbá, hogy népköltészeté ezek az alkotások sosem váltak. Ezzel a kijelentésével egyetérthetünk, amennyiben a nép, illetve népköltészet fogalmát abban a leszűkített értelemben használjuk, amelyben az egész XX. század folyamán használatban volt a humán tudományokban, vagyis a zömmel földművelésből élő vidéki népesség, a parasztság, cselédség szóbeli kultúrájára vonatkoztatjuk. Mint láthattuk korábban, százötven évvel később, ha szórványosan is, de Hatvani anekdotakörének egyes motívumai mégiscsak megjelentek a paraszti szájhagyományban.⁶² Egy részük akár Csokonaihoz kapcsolódva is.

61 TÓTH G. Péter, *Boszorkánypánik és babonatéboly*, Vallásantropológiai tanulmányok Kelet-Közép-Európából 8 (Budapest: Balassi, 2020).

62 MAGYAR, *A magyar történelmi mondák katalógusa II/b*, 300–307.

A diákirodalmat alkotó debreceni ifjak részben faluról érkeztek, akik használtak népnyelvi kifejezéseket, esetleg továbbadták a paraszti kultúra más jellegzetességeit is, s bizonyos állomást képviselnek a népiesség felé vezető úton, de az ő esetükben a XX. századi értelemben vett népiességről nem beszélhetünk.⁶³ Egy ponton lehet érdemes vitatkozni Bán Imre megállapításával. Arról ír, hogy a Hatvani-töredékek a *paraszti* hiedelmek kifigurázásaként értelmezhetőek, amely elgondolása egybecseng Jókai korábban idézett véleményével.⁶⁴ Ez abból a feltételezésből indulhat ki, hogy a hiszékenység, babonaság *népi* jelenség, illetve a mindenkori parasztság/alsó társadalmi rétegek tudásának része. Mint fentebb több helyütt is szó volt már róla, a hiedelemtörténetek, vagy a XX. században hiedelemtörténetként definiált elbeszélések korábbi évszázadokban még a társadalom lényegesen nagyobb részében voltak jelen, mint azt a modern kutatók alapos megfigyeléseikkel rögzítették. A babonaságot a mindenkori értelmiségiek a tudatlansággal, iskolázatlansággal, vagy még konkrétabban az írni-olvasni tudás hiányával szokták összefüggésbe hozni. Ez nem feltétlenül igaz. Bizonyítja ezt manapság az internet számos fórumán jelentkező ezoterikus tartalom, amelyben sokan hihetnek, hiszen egyébként nem épülne rá komplett iparág. Továbbá a XIX. századtól, annak is különösen a középső harmadától egészen a XX. század közepéig kifejezetten a társadalmi és műveltségi elit, valamint a középosztály soraiban jelent meg a spiritizmus és okkultizmus, például a holt lelkekkel való kapcsolattartást segítő asztaltáncoltatás, és még számos hasonló ezoterikus hiedelem és gyakorlat.⁶⁵

A *Csittvári krónika* rögzítette hiedelemtörténetek, köztük a Hatvani professzorhoz kapcsolódók is a mindenkori elit mágiához közelítenek, ami a XVIII. század végén már elsősorban a középosztály soraiban létezett, amelyhez a kollégiumi diákság is tartozott, vagy amely felé értelmiségi pályára lépésével igyekezett. A Faust-történetekre rímelő szüzséket a diákok idegen nyelvű olvasmányaikból kölcsönözhatték, amelyekkel nyugat-európai útjaik során találkozhattak. Így Bán Imre gondolatmenete úgy finomítható tovább, hogy a Hatvani-anek-

63 BÁN Imre, „Debreceni diákirodalom a XVIII–XIX. század fordulóján”, in BÁN Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, 142–152 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

64 Uo., 248.

65 Nem véletlenül jelentek meg ellenpropagandát kifejtő felvilágosító munkák. Pl. BENICZKY Irma, *Babonaság a salonban* (Budapest: Franklin Társulat, 1877). Az irodalmi életet is behálózó okkultizmusról írt kiváló összefoglalás: TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai* (Budapest: Universitas, 2002). Itt jegyzem meg, hogy az okkult tudományok magyarországi apostola a század végén névrokonom, báró Mikos János volt, aki *Rejtelmes Világ* címmel folyóiratot is szerkesztett a spiritizmus tárgyában, továbbá magyarra fordította a következő alapvetést: *Hogyan lett dr. Cyriax, a tudós orvos-tanár, a legnagyobb szkeptikus spiritiszta?* Cyriax iratai nyomán közli MIKOS János (Budapest: Müller, 1899).

dotakör írásbeli eredetű, elit mágiából merített folklorikus hagyomány, amely a társadalom középső rétegében, annak is elsősorban vidéki részében, a református kollégiumok kirajzásaiban volt jellemző. A korszak középosztályi folklórájának, vagyis a közköltészetnek a lappangó prózai elbeszélő hagyományához sorolható.

Itt is meg kell még jegyezni, hogy a Hatvani-anekdotakör fenntartásában kiemelt jelentősége lehetett a mindenkori sajtónak, valamint a populáris olvasmányoknak, a ponyvafüzeteknek és kalendáriumoknak is. Landgraf Ildikó Arany János *Hatvani* című költeményének forrásvidékéhez közelítve összegyűjtötte és kontextualizálta a Hatvani-mondák és anekdoták XIX. századi kéziratos és sajtómegjelenéseit.⁶⁶ A néphagyományból származó adatok az 1940-es és 1960-as évek közötti időszakban gyűltek össze.⁶⁷ Ugyanakkor, a XX. század sajtójából sok Hatvani-monda és -anekdota gyűjthető ki.⁶⁸ Továbbá, Hatvani anekdotakörének egyes epizódjai szállóigévé váltak, s a XIX. század végének sajtójában kedves retorikai fordulatként is éltek.⁶⁹ Ezek minden bizonnyal befolyásolhatták

66 LANDGRAF Ildikó, „A »magyar Faust« nyomában: Arany János *Hatvani* című versének folklorisztikai vonatkozásai”, *Ethno-Lore, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 35 (2018): 195–222, 198–207.

67 Galuska Imre *Kesznyéteni népi elbeszélések* című munkája 1992-es kiadású, de az alapjául szolgáló gyűjtés 1961-ben zajlott.

68 Ezek megjelenésének olyan motorjai is lehettek, mint Makai Emil 1900-ban a Vígszínházban bemutatott vígjátéka, amelyben a kor híres színészei szerepeltek, például Varsányi Irén és Hegedűs Gyula. Az eseményről a korabeli lapok tucatnyi beszámolót, ismertetőt jelentettek meg, ezek között a mű cselekményét és egyes epizódjait elbeszélők is bőven akadtak.

69 Pl. „Mondom, ebben volt a gaukleria, mert mialatt innen elkezdték a számlálást, az alatt mint a Hatvani professzor bűvös szobája folyton nőtt a ház, az adott jelre a folyosókról beözönlő mamelukok által.” A t. Házból, II-ső melléklet a „Pesti Hírlap” január 16. (keddi) számához, *Pesti Hírlap* 5, 16. sz. (1883): 9; „A lokomotív megindult s a vágányór úgy járt, mint Hatvani professzor tanítványa, aki az előidézett szellemeknek nem tudott parancsolni.” *Pesti Hírlap* 6, 283. sz. (1884): 14; „Hatvani professzor csak dinnyét tudott varázsolni télnek idején a vendégei elé, ez az Exner csengő ezüstöt és ropogós bankókat tár Szápáry káprázó szemei elé.” [N. N.], „Fotográfia a városházáról. – Az új városatyák. »A Budapesti Hírlap« eredeti tárcája. – 2. Szápáry Gyula gróf”, *Budapesti Hírlap* 5, 342 (1885): 2. „Ha pl. Hatvani professzor avagy Kunderlend bűvész volnék, és elkiáltanám: Uraim, vigyázzanak, mert ebben a perczen egy papucs nő a papucshősök orrán: bizony kevesen tartanák kezeiket a zsebükben.” RÁCZ István, „A tiszteletes asszony kakasa, vagy a papucs”, *Vácsi Közlöny* 8, 10. sz. (1886): 1–2, 1; „Ha ezt kérte volna Hatvani professzor az ördögtől a „három teljesíthetetlen dolog” közt egynek, még ma is minden ördög kodifikálna.” [N. N.], „A t. Házból”, *Pesti Hírlap* 10, 331 (1888): 2; „A finom mérésekre szükséges efféle eszközök állandó kiállítása valóban nagyot fog lendíteni magán ez iparágon is, melyben különben eddig is oly bámulatos eredményeket mutathatunk fel, hogy a Hatvani professzortól az ördögnek adott egyik feladat már nem is látszik valami nehéznek.” LAKITS Ferenc, „Természettudományi vállalkozások külföldön”, *Természettudományi Közlöny* 21, 9. sz. (1889): 409–422, 412. „Nem tudom, vajjon Apponyi Albert grófnak e holnap napnál nem jut-e eszébe Hatvani professzor, magister magiae, ördögűző formulája: «Post multum cras, cras, tandem dilabitur aetas?» Ez arra a holnap napra épen ráillik. (Derülség jobbfelől).” [N. N.], „Országgyűlés”, *Pesti Hírlap* 14, 77 (1892): 17–19, 18. „Ki ne

azt a kevés népi elbeszélőt, akik Hatvanról egy néprajzi gyűjtő mikrofonja vagy jegyzetfüzete előtt megemlékeztek.

Összegzés

A Csokonaival kapcsolatban terjedő kultikus elbeszéléseknek csak egy kis része származik az irodalmi vagy általában műveltségi elitből. Innen sokkal inkább az az elvárás ered, hogy az utókor által mindinkább népi költőként, vagy a népköltő előfutáraként értékelt Csokonai a valóságban is népi hőssé váljon. A személyéhez kapcsolt történetek java része kifejezetten a társadalmi és műveltségi középéből ered, amelyet közköltészeti regiszterként azonosíthatunk, s feltehetően elbeszélés-hálózatának terjedése is ebben a világban lehetett a legintenzívebb. Soványka népi jellegű hagyománya is ennek a középosztályi, kollégiumi, illetve ponyvai műveltségnek a leszivárgása, a szóbeliség és írásbeliség szoros összefonódásának, egymásra hatásának segítségével.

Hogy igény támadt egy nemzeti költő népi hőssé válására, az a sajátos közép-európai történelmi és társadalmi körülményekkel függ össze. A XIX. században Közép-Európa kisebb és nagyobb népei nemzetépítésük során – amely szorosan összekapcsolódott a legtöbbször esetében a függetlenségi törekvésekkel is – kiemelt szereppel ruházták fel a színhagyományozó kultúrát, amely ekkor már főként a földművelő népet jellemezte. Ez abból a késő felvilágosodásban kialakult feltevésből indult ki, hogy a népi kultúra önmagát teremtő, más társadalmi és kulturális rétegektől független jelenség, s mint ilyen egy-egy nemzet esszenciájának hordozója. A nép, és a népi kultúra sajátos szakralizálása, vagy társadalmi alapkővé tétele tőlünk nyugatabbra kevésbé vagy egyáltalán nem volt jellemző, s a XX. század derekára többnyire végképp kikopott. Ez az oka, hogy a szélesebb néptömegek műveltségének kutatása során az őket ért külső – elsősorban az elitből, másodsorban a kapitalizálódó nyomdai vállalkozóktól – érkező hatások figyelembevétele sokkal inkább volt jellemző. A populáris kultúra nyugat-európai, például francia kutatói alapján, illetve a hazai társadalomtörténészek eredményeinek, valamint az irodalom társadalomtörténeti kutatásával foglalkozóknak köszönhetően mára a „népi” Csokonai képe is árnyalódott valamelyest.

Csokonai néphagyományának létrejöttében – ha volt ilyen – a műveltségi elitnek kiemelt szerepe lehetett. A közköltési Csokonai-hagyomány a debrece-

emlékeznek a tudós Hatvani professzor híres lakomájára, melynek végén egy gonosz varázslat minden jelenlevőnek felcserélte az orrát? Ilyen idegen orrokat ragaszt az egyházpolitika is a parlament legismertebb alakjaira.” MICROMEGAS, „Hangulat a Házban”, *Pesti Hírlap* 16, 66. sz. (1894): 7. A sor hosszan folytatható.

ni kollégium partikuláiba kerülő lelkészek közvetítésével juthatott el a paraszti közösségekbe a XIX. század derekától, de a század utolsó harmadától már a mindenkori sajtó és a populáris nyomtatványok is közvetíthették ezeket. Hogy a nagyjából-egészében értelmiségiek által létrehozott, terjesztett és használt hagyományanyag utóbb, a XX. század második felében már „néphagyományként”, „népköltészetként” aposztrofálódott, a nép fogalmának módosulásaival és bizonytalanságával is összefüggött. Mert bár a XX. század elején a nép és a népköltészet fogalmai általában a közrendűekről egyre inkább a földművelésből élőkre szűkült le, a népköltészet és a szájhagyomány vagy szóbeli kultúra fogalmai összezsúsztak, s a korabeli értelmiség mindent, ami szóbeliségben él, véletlenül vagy szándékosan a néphagyománnyal azonosított. Feledésbe merült, illetve nem reflektálódott az a tény, hogy a szóbeliség a XIX. században társadalmi értelemben még jóval kiterjedtebb volt, illetve hogy később sem csak az elzárt falusi közösségekben létezett.

A nép, illetve a parasztság történeti – és irodalomtörténeti – tudatának megismerése két évszázados program, amely talán az elvártnál csekélyebb eredményt hozott. Ez a helyzet mindenkor frusztrálta némileg a szakértelmiséget, akik igyekeztek kozmetikázni a valóságot, szépíteni vagy habosítani a rendelkezésre álló soványka adatokat. A Csokonai-hagyományok feltárására irányuló igyekezet nagyban hasonlít arra a folyamatra, amely szintén az 1950-es és 1960-as években zajlott a Rákóczi-mondakör, illetve a Rákóczi-hagyományok feltárására. Ez utóbbi főként a Rákóczi-ról és szabadságharcáról való tényszerű ismeretek és mondai történetek iskolai elterjesztését párhuzamosan futtató igyekezet eredményeit sikerült rögzítse.⁷⁰ Csokonai esetében ennél jóval hosszabb, és kiterjedtebb folyamatról van szó.

A hagyományanyag néphagyománnyá csiszolódásának folyamatában nagy lépés lehetett, amikor Lukács László gyűjtése, amely finoman utal a hagyomány rétegeire és társadalomtörténeti összefüggéseire is, egy magát „népmonda-katalógus”-ként definiáló kötetbe került át, ahol a korábban heterogén anyag generalizálódott, az egységesség látszatát keltve.

70 LÁSZLÓFI Viola, „Parasztokból kurucok: A Rákóczi-néphagyományok megalkotása Északkelet-Magyarországon a 20. században”, *Sic Itur Ad Astra* 24, 65. sz. (2016): 133–163.